

УДК 355.1-055.2:061.1ЄС(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.55>

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОК-ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ І В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Кобзева Т.А.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
господарського права та фінансово-економічної безпеки
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0001-6176-0239

Лелека С.С.,

студентка четвертого курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0000-4966-7509

Кобзева Т.А., Лелека С.С. Діяльність жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу.

Стаття присвячена визначенню діяльності жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу та аналізу отриманих даних. З'ясовано перелік нормативно-правових актів та їх значення у військовій сфері, які регулюють діяльність жінок-військовослужбовців, котрі націлені забезпечувати суверенність, незалежність та територіальну цілісність України. Також наголошено на фактичних відмінностях процесу служби від утверджених положень у деяких питаннях. Визначено переваги та недоліки, які існують у військовому осередку для жінки безпосередньо. Проаналізовано потреби в українських проєктах, зміст підтримки українок таким чином і розглянуто один з проєктів крізь призму підтримки бойового духу. Досліджено не лише історичні підвалини утворення такого осередку, як жінки-військовослужбовці у країнах-членах Європейського Союзу, але й розглянуто обіг військової справи із залученням жінок до Збройних Сил відповідної держави та особливостей в цьому питанні. Аналіз зацентовано на країнах з подібною правовою системою, географічним розташуванням та іншими характеристиками, у результаті чого описано досвід Німеччини, Польщі та Франції. Сукупно зазначено перелік держав, котрі підтримують й заохочують участь жінок-військовослужбовців та зроблено висновки щодо позитивного впливу досліджених урівноважень у гендерному аспекті на демократичність державного ладу даних країн. Прослідковано приріст жінок у військовій справі з виконанням кількісного порівняння та звернено увагу на відданість їх служби. Схарактеризовано основні чинники, які призвели до теперішньої системи військових сил, зокрема, прийняття українських захисниць до лав Збройних Сил України. З'ясовано, що участь жінок у військових формуваннях стала відмінною від стереотипних уявлень стосовно цієї справи та досягла розширення спектра можливостей для них. Зроблено висновок, що лише в разі забезпечення державою на практиці всіх закріплених нормативно-правових актів та систематичне їх вдосконалення задля заповнення прогалин допоможе вирішити проблематичні питання діяльності жінок-військовослужбовців.

Ключові слова: жінка-військовослужбовець, Збройні Сили, нормативно-правовий акт, Європейський Союз, Україна, військова служба.

Kobzieva T.A., Leleka S.S. Activities of female military personnel in Ukraine and in European Union member states.

This article is devoted to defining the activities of female military personnel in Ukraine and in European Union member states and analyzing the data obtained. It identifies a list of normative legal acts and their significance in the military sphere, which regulate the activities of female military personnel aimed at ensuring the sovereignty, independence, and territorial integrity of Ukraine. It also highlights the actual differences between the service process and the approved provisions in some areas. The advantages and disadvantages that exist in the military environment for women are identified. The needs of Ukrainian projects and the content of support for Ukrainian women are analyzed, and one of the projects is considered through the prism of supporting morale. Not only were the historical foundations for the formation of such a unit as female military personnel in European

Union member states examined, but the military affairs of involving women in the armed forces of the respective state and the specifics of this issue were also considered. The analysis focuses on countries with similar legal systems, geographical locations, and other characteristics, resulting in a description of the experiences of Germany, Poland, and France. A list of countries that support and encourage the participation of female military personnel is provided, and conclusions are drawn regarding the positive impact of the gender balance studied on the democratic nature of the state system in these countries. The increase in the number of women in the military is tracked with a quantitative comparison, and attention is drawn to their dedication to service. The main factors that led to the current system of military forces, in particular, the admission of Ukrainian female defenders into the Armed Forces of Ukraine, are characterized. It has been found that the participation of women in military formations has become different from stereotypical ideas about this issue and has expanded the range of opportunities for them. It is concluded that only if the state ensures the practical implementation of all established normative legal acts and their systematic improvement to fill the gaps will it be possible to resolve the problematic issues of women's military service.

Key words: female military personnel, Armed Forces, normative legal act, European Union, Ukraine, military service.

Постановка проблеми. Упродовж тривалого часу участь жінок у військовій службі залишалася маргіналізованою як у суспільному сприйнятті, так і в нормативно-правовому регулюванні. Традиційно військова сфера вважалася суто «чоловічою», а функції жінок обмежувалися допоміжними ролями, зокрема медичною чи господарською. Проте останні десятиліття характеризуються зростанням числа жінок-військовослужбовців, що потребує відповідного правового забезпечення їхніх прав, гарантій та рівного доступу до всіх аспектів військової служби. Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах збройної агресії проти України та у контексті євроінтеграційних процесів, де порівняння з країнами Європейського Союзу дозволяє виявити як спільні тенденції, так і розбіжності в правовому регулюванні статусу жінок у збройних силах.

Щойно згадане вище пояснюється тим, що станом на 1 січня 2025 року більш ніж 70 тис. жінок залучено до служби в Збройних силах України. Серед них є цінні кадри багатьох професій, а саме: навідниці САУ, артилеристи, кулеметниці, офіцери, солдати, сержанти тощо. Слід підкреслити й той факт, що ці відважні жінки мають почесні звання, одним з яких є «Герой України», котре, на жаль, деяким з них присвоєно посмертно.

Метою статті є вдосконалення знань та детальний аналіз діяльності жінок-військовослужбовців не тільки в Україні, але й країнах Європейського Союзу.

Стан опрацювання проблематики. Вивченню діяльності жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу присвячені праці таких науковців як О. Дяченко, Г. Гриценко, Т. Марценюк та інші. Крім того, створюються різні проєкти не лише українського, але й міжнародного складу, задля вивчення цієї теми. Незважаючи на те, що багато науковців тривалий проміжок часу вивчають це питання, проте динаміка розвитку даного питання є масштабнішою, й тому нагальним буде постійне ознайомлення, аналіз та внесення коректив як в надбання науковців, так і в нормативно-правові бази України для вирішення кола прогалин та недопрацювань.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, таке актуальне питання щодо служби жінок на сьогоднішній день утворює багато дискусій навколо себе. Військова служба письмово закріплюється та врегульовується нормативно-правовими актами так, як і будь-який осередок людського діяння. Ця сфера забезпечується широким спектром Законів України, розпоряджень та указів. Розглянемо деякі з них.

Одним з провідних є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», котрий набув чинності 25 травня 1992 р. Даний закон включає в себе фундаментальні положення, а саме: категорії поділу громадян України; мету військового обов'язку та його сутність; види військової служби; зміст військового обов'язку та військової служби й інші не менш важливі питання. Велику увагу необхідно приділити абз. 2 п. 11 ст. 1 цього Закону, де наголошується про, те що жінки, які придатні до проходження військової служби за станом здоров'я та віком і закінчили заклади професійної (професійно-технічної), фахової передвищої або вищої освіти та здобули медичну або фармацевтичну спеціальність, підлягають взяттю на військовий облік військовозобов'язаних. 12 пункт зазначає, що жінки виконують військовий обов'язок на рівних засадах із чоловіками. Саме це юридично виключає існування гендерної нерівності [1].

Суспільно-необхідним є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», метою якого є досягнення паритетного становища жінок і чоловіків у всіх сферах життєдіяльності суспільства шляхом правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, ліквідації дискримінації за ознакою статі та застосування спеціальних тимчасових захо-

дів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків реалізовувати рівні права, надані їм Конституцією і законами України [2].

Варто пригадати про Указ Президента України (дата підписання 25 квітня 2001 року) «Про підвищення статусу жінок в Україні», що мав на меті поліпшити становище жінок, підвищити роль останніх, забезпечити сприятливі умови для розкриття їх інтелектуальних і творчих здібностей, формування демократичного світогляду громадян. Саме в ньому наявні провідні вектори діяльності, плани дій, пропозиції, створення Національного бюро гендерних досліджень тощо [3].

Можемо пригадати ще багато фундаментальних осередків нормативно-правової бази, які проєктують свої положення в практичний вимір задля належного рівня існування військовослужбовців жіночої статі безпосередньо. Проте для утвердження чіткого розуміння нормативно-правових підвалин такий стислий виклад вважаємо задовільним.

Стосовно проблемних аспектів, пов'язаних з специфікою професії військовослужбовця, необхідно наголосити, що вони виникають не лише в осіб жіночої статі, але й чоловічої теж. Немає жодних сумнівів, що проблеми останніх можуть дещо різнитися, адже цьому слугують певні анатомічні й інші особливості. Саме тому, порушуючи тему проблем у жінок, які обрали професію військового, встановлено: вони мають критичність в певних сферах.

Розглядаючи доступність військових посад жінками, ще до 2019 року включно щодо вступу до Збройних Сил України (далі - ЗС України) були чинними «тимчасові переліки» на військово-облікові посади, на котрі було дозволено призначення військовослужбовців-жінок, що передбачено відповідними наказами, у тому числі Наказом Міністерства оборони України № 541 від 20.10.2017 р. [4]. У подальшому, подібні акти на законодавчому рівні вже були скасованими. Відтак, чинним Наказом Міністерства оборони України № 317 від 07.09.2020 р. закріплено єдиний перелік обумовлених посад без тих чи інших гендерних обмежень [5]. Тобто на сьогоднішній день, жінки де-юре мають рівні можливості з особами чоловічої статі в військовому осередку виникнення, зміни та припинення правовідносин, однак де-факто існують непоодинокі випадки утворення перепон для жінки-військовослужбовця під час зайняття певної посади, що об'єктивується як у ставленні командирів, так і нестачі умов для служби. Інакше кажучи, затверджена численність посад фактично буває недоступна.

Великим недоліком є нефіксованість заробітної плати. Згідно з п. 2 розділу I Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам, затвердженого Наказом Міністерства оборони України від 07 червня 2018 року № 260, грошове забезпечення включає: щомісячні основні (посадовий оклад, оклад за військовим званням, надбавка за вислугу років), щомісячні додаткові (підвищення посадового окладу, надбавки, доплати, премія та окремі види винагород) і одноразові додаткові види грошового забезпечення (допомоги та інші види винагород). Крім того, перелік включає й доплати за науковий ступінь та за вчене звання (п. 4 розділу I цього Наказу) [6].

Проблема виникла в тому, що доволі поширеною практикою в найближчому минулому було оформлення жінки в якості кухаря чи медика, що не відповідало дійсності й, у результаті, отримати належну заробітну плату та звання військова не могла. Відомі були й ситуації обмеження у відповідному до реальності професійного та службового зростання.

Н.Г. Клименко слушно наголошує, що прослідковується «нестача (відсутність) зручної й гігієнічно придатної для використання військової форми одягу» [7, с. 117]. Незважаючи на те, що більш ніж 70 тисяч жінок боронить Україну від країни-агресора [8], але питання стосовно форменого одягу зберігає свою актуальність ще з 2014 року. Все ж таки, у цьому має місце певна динаміка, адже проблема у відсутності форми поступово виключається, проте залишається нестача та недоступність її отримання. Розвиток у розв'язанні такого питання та вирішення його безпосередньо є необхідним, бо жіночий організм має анатомічні особливості та, як відомо, комфорт захисників – це запорука нашої перемоги.

Щодо переваг, то відносно недоліків їх менше. Провідним «привілеєм» для жінки у рамках вітчизняного законодавства є окремий перелік спеціальних гарантій. Зокрема ст. 17 Кримінально-виконавчого кодексу України передбачено: військовослужбовці-жінки не можуть триматись в дисциплінарному батальйоні у виді виконання покарання, що застосовується до військових-чоловіків [9].

Для підтримки військових позитивно будуть сприяти проєкти. Саме вони тримають сталим бойовий дух не лише захисників, але й захисниць. Дані проєкти можна оцінити як звернення уваги на нагальні питання. Безумовно, враховуючи ефективність таких програм, їх налічується велика кількість. Вважаємо за необхідне розглянути один з них. Він має характер праці, створеної завдяки зарубіжному сприянню.

«Незламні» є проєктом про українок, котрий сформувався, опираючись на допомогу посольства Швеції в Україні та франко-української торгово-промислової палати. Стосовно його мети, то нею є

привернення уваги світової спільноти до всеосяжної діяльності українських жінок, які вступили до лав ЗС України або ж тероборони й шукають та під кулями доставляють гуманітарну допомогу, проводять операції порятунку з-під завалів поранених, виконують заходи стосовно надання медичної допомоги, і навіть ціною власної безпеки евакуюють дітей, людей з особливими потребами, осіб похилого віку та тварин [10]. Продовжуючи розкривати сутність цього проєкту, фундаментальним завданням спецпроєкту «Незламні» є прояв історичного підґрунтя непереможних й тривких жінок, котрі являються чималою часткою учасників, міцних захисників у війни проти росії, повномасштабне вторгнення якої розпочалося 24 лютого 2022 року. Отже, виходячи з вищезгаданого, актуальність проєкту «Незламні» досягла свого апогею в наші дні.

Історичні джерела дають змогу прослідкувати динаміку інтеграції жінок-військовослужбовців у країнах Європейського Союзу. У Резолюції 1325 «Жінки, мир, безпека» Ради безпеки ООН 2000 року зазначено про важливість залучення жінок як до збройних формувань, так і до миротворчої діяльності [11, с. 1]. Крім того, даний документ заклав підвалини для обрання курсу на зрівняння правового статусу жінок до чоловіків у військовому осередку, і, як наслідок, відіграв суттєву роль у залученні жінок до військового формування.

Попередньо у 1976 році було створено Комітет з питань жінок у збройних силах НАТО, проте у 2009 році він був певною мірою реформований. Також змінилося найменування останнього на Комітет НАТО з гендерних питань.

Більша частина країн світу ратифікувала відповідні документи, які дозволили жінкам-військовослужбовцям займати посади, бути учасником збройного угруповання та користуватися іншими військовими правами. Першими державами, які прийняли такі акти були країни-учасниці НАТО. У зв'язку з цим, в 1948 році під час Війни за Незалежність в Палестині повноцінними учасниками стали жінки. Причиною була нестача бійців, а наслідком стало рівність служби чоловіка та жінки в боротьбі за незалежність.

Необхідно наголосити, що для країн, які є членами Європейського Союзу, поширеною практикою є засекреченість таких даних, тобто обмеження доступу до останньої від третіх осіб. Тому, для формування загального уявлення про міжнародний досвід залучення жінок до збройних сил, проаналізуємо деякі з них.

Прикладом держави з тривалим досвідом інтеграції жінок до збройних сил є Французька Республіка, яка має багату історико-культурну спадщину та сформовану правову систему в сфері військової служби [12]. На сьогодні жінки становлять близько чверті особового складу Збройних сил Франції. Їхній доступ до військової служби був юридично закріплений ще у 1939 році, що стало важливим етапом у формуванні ґендерно інклюзивної моделі армії. Значну роль у становленні жінок як повноправних учасниць бойових дій відіграла їхня участь у військових операціях 2014 року. Водночас, попри значний прогрес, у Франції зберігаються певні обмеження щодо служби жінок у специфічних військових підрозділах, таких як морська піхота, Іноземний легіон та екіпажі підводних човнів [13]. Ці обмеження мотивуються переважно традиційними уявленнями про «чоловічий» характер окремих видів військової діяльності.

Польща є однією з найбільших держав Центральної Європи за своєю територіальною характеристикою та підтримує нашу державу у важливий для України час збереження та відновлення суверенності, незалежності та територіальної цілісності [14]. Окрім дозволу жінок бути військовослужбовцями, органи державної влади створили окрему посаду Уповноваженого в справах військової служби жінок, який в межах своєї компетенції націлений на покращення їх умов [13].

Німеччина – це також одна з найбільших країн Європейського Союзу. Вона також має великі грошові накопичення, що робить її однією з найбагатших держав у цьому Союзі [15]. З 2001 року на її території дозволено військову службу жінок у Збройних силах, й саме це посприяло збільшенню кількісного складу даних формувань в геометричній прогресії втричі [13].

На сьогоднішній день про службу жінок відомо в США, Канаді, Великій Британії, Німеччині, Франції, Україні, Швеції, Швейцарії, Нідерландах, Бельгії, Данії, Норвегії, Португалії, Ізраїлі, Іспанії, Греції, Туреччині, Пакистані, Люксембурзі, Шрі-Ланці тощо [16]. Це дуже позитивно характеризує державний лад, котрий знаходиться на шляху виключення обмежень через ґендерну приналежність. Беззаперечно, у кожній з держав різні вимоги та заборони у сфері служби жінок в Збройних силах відповідної країни.

Розглянувши розвиток зарубіжних держав, проаналізуємо прийняття українських жінок до лав ЗС України.

Утвердження жінок як невід'ємного складника українських Збройних Сил мало певну поетапну періодику. Станом на 2014 р. особовий склад жінок-військових ледь перевищував 14 тисяч, 1582 з яких були жінки офіцерського складу, 12 388 – особи рядового, сержантського та старшинського складу й 349 курсантів жіночої статі. В 2020 р. служать у збройних формуваннях 31 758 українок,

що складало 15,6% від загальної кількості. З них, 4810 – офіцери (8,9%), 25 780 – особи рядового, сержантського та старшинського складу й 1162 курсантки [17].

Після повномасштабного вторгнення кількість жінок-військовослужбовців стрімко зростає, адже на початку 2023 р. 60 538 жінок у ЗС України, а з їх складу 42 898 осіб – військовослужбовці [18]. Вже станом на 1 січня 2025 р. на військовій службі в ЗС України, згідно з інформацією Міністерства оборони України, понад 70 тис. осіб жіночої статі. Більш того, 5 500 військовослужбовиць провадять свою службу в районах бойового зіткнення. Отже, встановлено приріст відсоткової частки жінок-військових на 20% порівняно з 2022 р. [8].

Якщо поглибитись в історію нашої країни останнього десятиліття, то можемо помітити декілька важливих подій, які вплинули не лише на утвердження незалежності та поновлення національної свідомості, але й усталення позиції жінки як учасника у військовій справі. Даними визначними подіями є Євромайдан, участь в антитерористичній операції на сході України та війна росії проти України, яка триває й на сьогоднішній день.

Роль жінки під час Євромайдану відіграла важливу роль, адже вони будували барикади, підтримували й надавали медичну допомогу тим, хто цього потребував. Серед «Небесної Сотні» є жінки, які героїчно віддали своє життя заради кращого майбутнього.

Після завершення подій на Майдані почалися військові дії на Сході України. Жінки почали приєднуватись до воєнних формувань – добровільно чи за мобілізацією. Проте тоді приймали жінок в якості медиків, а не військових, віком від 20 до 50 (інколи до 40). Жінки затвердили своє бажання у захисті України в повній рівності з військовослужбовцями, тому на початку 2014 року більше, ніж 100 осіб відправилось на передову зі статусом військової [19, с. 23-24].

Початок повномасштабного вторгнення країни-агресора на територію України датовано 24 лютого 2022 року. Під час війни захисниці стоять поряд із чоловіками на передових лініях, виконують військові завдання та обов'язки у складі ЗС України, зокрема, служать в силах Територіальної оборони [20]. Сьогодні можна бачити багато історій про жінок, які служили чи служать снайперами, гранатометниками, навідницями САУ чи іншими професіоналами своєї справи та стають справжніми героями.

Висновки. Таким чином, визначено діяльність жінок-військовослужбовців в Україні і в країнах-членах Європейського Союзу, які регламентовані Законами України «Про військовий обов'язок і військову службу» й «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», Указом Президента України «Про підвищення статусу жінок в Україні» та іншими. Провідним серед вище зазначених нормативно-правових актів є Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу», що закріпив основоположні права та обов'язки індивіда, котрий є військовослужбовцем. Щодо переваг та недоліків, то вони дуже різняться в залежності від гендерної належності військовослужбовця, що в результаті має бути врегульовано відповідним документом. Крім того, важливими для захисниць є й різноманітні проєкти, де один з них, «Незламні», був розглянутий щодо його міри необхідності та корисності для військових. Для детального розуміння обігу справ в ЗС України, проаналізовано досвід країн-членів Європейського Союзу в цьому питанні. Після аналізу зарубіжної практики було розглянуто три визначні події, які повною мірою вплинули на військову сферу нашої держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 р. № 2232-XII. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T223200?an=909973> (дата звернення: 09.09.2025).
2. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005 р. № 2866-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
3. Про підвищення соціального статусу жінок в Україні: Указ Президента України від 25.04.2001 р. № 283/2001. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/283/2001#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
4. Про затвердження Змін до тимчасових переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу та військовослужбовців-жінок і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 20.10.2017 р. № 541. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1384-17#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
5. Про затвердження переліків військово-облікових спеціальностей і штатних посад рядового, сержантського і старшинського складу і тарифних переліків посад вищезазначених військовослужбовців: Наказ Міністерства оборони України від 07.09.2020 р. № 317. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0927-20#Text> (дата звернення: 09.09.2025).

6. Про затвердження Порядку виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам: Наказ Міністерства оборони України від 07.08.2018 р. № 260. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0745-18#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
7. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні. *Економіка та держава*. 2014. № 5. С. 116–119.
8. Кінша Д. У Міноборони розповіли, скільки жінок служать в ЗСУ. *Суспільне новини*: веб-сайт. URL: <https://suspihne.media/965741-u-minoboroni-rozpovili-skilki-zinok-sluzat-v-zsu> (дата звернення: 09.09.2025).
9. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text> (дата звернення: 09.09.2025).
10. WoMo за підтримки Франко-української торгово-промислової палати та посольства Швеції в Україні запустило проєкт про українок "Незламні". *Сайт міста Львова 032.ua*: веб-сайт. URL: <https://www.032.ua/news/3374048/womo-za-pidtrimki-franko-ukrainskoi-torgovo-promislovoi-palati-ta-posolstva-svecii-v-ukraini-zapustilo-proekt-pro-ukrainok-nezlamni> (дата звернення: 09.09.2025).
11. Резолюція РБ ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» та суміжні резолюції. 4 с. URL: https://www.kdu.edu.ua/Documents/rezolution_woman_peace.pdf (дата звернення: 10.09.2025).
12. Франція – все про країну, міста, визначні пам'ятки і фото Франції. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: <https://mandry.club/krainy/france/> (дата звернення: 10.09.2025).
13. Жінки на військовій службі. *SlideShare: Share & Discover Presentations*: веб-сайт. URL: <https://www.slideshare.net/slideshow/ss-60238611/60238611> (дата звернення: 10.09.2025).
14. Польща – все про країну з фото, міста та пам'ятки Польщі. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: <https://mandry.club/krainy/poland/> (дата звернення: 10.09.2025).
15. Німеччина – Все про країну з фото, міста та пам'ятки Німеччини. *Мандри-клуб*: веб-сайт. URL: <https://mandry.club/krainy/nimechchina/> (дата звернення: 10.09.2025).
16. Степанюк М. Нормальна світова практика: в яких країнах світу жінки - військовозобов'язані. *ФАКТИ ICTV*: веб-сайт. URL: <https://fakty.com.ua/ua/svit/20211223-normalna-svitova-praktyka-v-yakih-krayinah-svitu-zhinky-vijskovozobov'yazani/> (дата звернення: 10.09.2025).
17. У нашому війську служить понад 31 тисяча жінок. *АрміяInform*: веб-сайт. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/03/04/v-nashomu-vijsku-sluzhyt-ponad-31-tysyacha-zhinok> (дата звернення: 10.09.2025).
18. Тиравський В. Українські жінки-військовослужбовці досі зазнають дискримінації з боку суспільства. *Foreign Ukraine – Україна крізь призму іноземних мас-медіа*: веб-сайт. URL: <https://foreignukraines.com/2023/08/15/ukrainian-women-military-personnel-are-still-discriminated-against-by-society/> (дата звернення: 10.09.2025).
19. «Невидимий батальйон»: участь жінок у військових діях в АТО: (соціологічне дослідження) / за заг. ред. Т. Марценюк; виконавці проєкту: М. Берлінська, Т. Марценюк, А. Квіт, Г. Гриценко. Київ: НаУКМА, 2015. 89 с.
20. Дробович І. Лідерство Українських Жінок: на війні та після перемоги України. *Українська правда. Життя*: веб-сайт. URL: <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/04/21/248335/> (дата звернення: 12.04.2023).